

مبانی و مباحث معناشناسی در جهان اسلام

دکتر منقور عبدالجلیل

ترجمه:

دکتر سیدحسین سیدی

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

عبدالجلیل، منقور	سرشناسه:
مبانی و مباحث معناشناسی در جهان اسلام/منقور عبدالجلیل؛ ترجمه سیدحسین سیدی؛ ویراستار علمی حسین صابری.	عنوان و نام پدیدآور:
مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۹۶.	مشخصات نشر:
۲۲۴ ص. نمودار.	مشخصات ظاهری:
انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد؛ شماره ۶۸۵.	فروست:
ISBN: 978-964-386-360-9	شابک:
فیبا.	وضعیت فهرست نویسی:
واژه نامه.	یادداشت:
کتابنامه.	یادداشت:
نمایه.	یادداشت:
زبان عربی - - معنی شناسی	موضوع:
معنی شناسی	موضوع:
زبان شناسی - - کشورهای اسلامی	موضوع:
زبان شناسان - - کشورهای اسلامی	موضوع:
سیدی، سیدحسین، ۱۳۴۱ - مترجم	شناسه افزوده:
صابری، حسین، ۱۳۴۵ - ویراستار	شناسه افزوده:
دانشگاه فردوسی مشهد.	شناسه افزوده:
PJ ۶۱۸۴/ع۱۶ع۸۰۴۱ ۱۳۹۶	رده بندی کنگره:
۴۹۲/۷۲	رده بندی دیویی:
۵۰۵۲۳۳۱	شماره کتابشناسی ملی:

مبانی و مباحث معناشناسی در جهان اسلام

پدیدآورنده: دکتر منقور عبدالجلیل
ترجمه: دکتر سیدحسین سیدی
ویراستار علمی: دکتر حسین صابری
مشخصات: وزیری، ۵۰۰ نسخه، چاپ اول، زمستان ۹۶
چاپ و صحافی: چاپخانه دانشگاه فردوسی مشهد
بها: ۱۳۰/۰۰۰ ریال

مراکز پخش:

فروشگاه و نمایشگاه کتاب پردیس: مشهد، میدان آزادی، دانشگاه فردوسی مشهد، سازمان مرکزی، جنب سلف یاس تلفن: ۳۸۸۳۳۷۲۷ (۰۵۱)
مؤسسه کتابیران: تهران، خیابان کارگر جنوبی، خیابان لبافی نژاد، بین خیابان فروردین و اردیبهشت، شماره ۲۳۸ تلفن: ۶۶۴۹۴۴۰۹-۶۶۴۸۴۷۱۵ (۰۲۱)
مؤسسه دانشیران: تهران، خیابان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت) نبش خیابان نظری، شماره ۱۴۲ تلفکس: ۶۶۴۰۰۲۲۰-۶۶۴۰۰۱۴۴ (۰۲۱)

<http://press.um.ac.ir>

Email: press@um.ac.ir

فهرست مطالب

یادداشت مترجم ۷

بخش اول: درآمدی نظری به معناشناسی

کلیات ۱۳

فصل ۱. معناشناسی؛ پیدایش و ماهیت ۱۹

درآمد ۱۹

پیدایش معناشناسی ۲۰

۱. روند تحول تاریخی ۲۰

۲. رابطه معناشناسی و زبان‌شناسی ۲۴

ماهیت معنا در گذشته و حال ۲۷

درآمد ۲۷

۱- واژه «دلالت» در قرآن کریم ۲۸

۲- لفظ «دل» در فرهنگ‌های لغت ۲۹

ماهیت دلالت در گذشته و حال ۳۱

۱- اصول و مبانی نظری دلالت از نظر معناشناسان کلاسیک مسلمان ۳۱

مفاهیم دلالت از نظر فارابی ۳۲

الف: اقسام واژگان به اعتبار دلالت آنها ۳۲

ب: ادواتی معنادار که جانشین لفظ مفرد می‌شوند ۳۳

ج: محتوای دلالت در نفس است ۳۴

مفاهیم دلالت از نظر غزالی ۳۴

مفاهیم دلالت از نظر ابن خلدون ۳۷

ماهیت دلالت از نظر شریف جرجانی ۴۰

۲- دلالت از نظر معناشناسان معاصر ۴۲

اصطلاح و ابعاد معنا ۴۲

الف) ماهیت دلالت از دیدگاه توصیف‌گرایی و تجویز‌گرایی..... ۴۳

فصل ۲. مباحث معناشناسی نوین.....	۵۱
درآمد.....	۵۱
مبحث اول: زبان.....	۵۱
مبحث دوم: دال و مدلول.....	۵۶
مبحث سوم: اقسام معنا.....	۶۲
مبحث چهارم: تحول معنایی.....	۶۶
۱- عامل اجتماعی - فرهنگی.....	۶۷
۲- عامل روان‌شناختی.....	۶۷
۳- عامل زبانی.....	۶۸
مبحث پنجم: حقیقت و مجاز.....	۶۹
مبحث ششم: حوزه‌های معنایی.....	۷۱
خلاصه.....	۷۳

فصل ۳. نظریه‌های نوین معناشناسی.....	۷۷
درآمد.....	۷۷
۱- نظریه اشاره‌ای.....	۷۸
۲- نظریه تصویری.....	۸۰
۳- نظریه رفتارگرایی.....	۸۱
۴- نظریه بافت.....	۸۳
۱- بافت زبانی.....	۸۴
۲- بافت عاطفی - انفعالی.....	۸۴
۳- بافت موقعیت.....	۸۵
۴- بافت فرهنگی.....	۸۵
۵- نظریه تحلیلی.....	۸۶
۱- رابطه ترادف.....	۸۷
۲- رابطه اشتغال.....	۸۷
۳- رابطه جزء و کل.....	۸۷
۴- تضاد که انواعی دارد.....	۸۸
۶- نظریه زایا- گشتاری.....	۸۸
۷- نظریه پوزیتویسم منطقی در معنا.....	۹۲

- ۸- نظریهٔ پراگماتیستی ۹۴
- ۹- نظریهٔ مور - کواین ۹۵
- ۶- معنای جهان‌های ممکن از نظر «فرگه» ۹۶

بخش دوم: دلالت از نظر آمدهی

فصل ۱. تلاش دانشمندان مسلمان در مطالعات معناشناختی

- شافعی، جاحظ، ابن جنّی، ابن سینا و جرجانی ۱۰۱
- درآمد ۱۰۱
- ۱- مطالعات معناشناختی شافعی (۱۵۰ - ۲۰۴ هـ ق) از خلال کتاب الرساله ۱۰۳
- ۲- تلاش‌های معناشناختی جاحظ (۱۶۰ - ۲۵۵ هـ ق) از خلال دوائر البیان والتبیین والحيوان ۱۱۰
- الف- زیبایی تناسب بین حروف و واژگان ۱۱۰
- ب: انواع نشانه از نظر جاحظ ۱۱۲
- ج: کارکردهای کلام از نظر جاحظ ۱۱۴
- د- پیدایش زبان از نظر جاحظ ۱۱۵
- هـ - معنای بافتی از نظر جاحظ ۱۱۶
- ۳- مطالعات معناشناختی ابن جنّی (۳۲۰ - ۳۹۲ هـ ق) ۱۱۸
- الف: لفظ و معنا ۱۱۸
- ب: تقسیم‌بندی معنایی فعل ۱۲۰
- ج: حقیقت و مجاز ۱۲۳
- د- پیدایش زبان ۱۲۵
- ۴- تلاش‌های معناشناختی ابن سینا (۳۷۳ - ۴۲۷ هـ ق) ۱۲۶
- الف: اقسام لفظ ۱۲۷
- ب: اقسام دلالت ۱۳۰
- ج: عمل دلالت ۱۳۳
- ۵- مطالعات معناشناختی عبدالقاهر جرجانی (۴۲۱ هـ ق) ۱۳۴
- الف: نشانهٔ زبانی (رابطهٔ لفظ با معنا) ۱۳۵
- ب: معنای رخداد کلامی ۱۳۸
- ج: نظام اسنادی و دلالت ۱۴۱

فصل ۲. نشانه زبانی از نظر آمدهی

- ۱- علم اصول فقه و دلالت ۱۴۷
- نگاهی به زندگی و کتاب الإحکام فی اصول الأحکام آمدهی ۱۴۹

کتاب الإحكام فی اصول الأحكام.....	۱۵۱
موضوع و روش.....	۱۵۱
۲- نشانه زبانی، گونه‌ها و نظام‌های آن از نظر آمدی.....	۱۵۳
گونه‌های نشانه زبانی.....	۱۵۴
۳- قراردادی بودن نشانه زبانی.....	۱۶۲
۴- نظام‌های معنایی (اقسام و گونه‌های نشانه‌ها).....	۱۶۴
۵- مبانی حوزه‌های معنایی.....	۱۷۰
۶- ساخت حوزه‌های معنایی.....	۱۷۳

فصل ۳. گفتمان پیام‌رسانی و واحدها و مؤلفه‌های آن.....	۱۸۱
از نظر آمدی.....	۱۸۱
۱- واحدهای گفتمان زبانی.....	۱۸۱
الف: حرف.....	۱۸۱
ب: فعل.....	۱۸۴
ج: اسم.....	۱۸۶
۲- مؤلفه‌های گفتمان پیام‌رسانی.....	۱۸۹
الف: خبر و ابعاد معنایی آن.....	۱۸۹
ب: کلام و ارزش پیام‌رسانی آن.....	۱۹۴
ج: گفتمان پیام‌رسانی و گونه‌های آن.....	۱۹۶

فصل ۴. حقیقت مجاز از نظر آمدی.....	۲۰۳
درآمد.....	۲۰۳
۱- ماهیت حقیقت و اقسام آن.....	۲۰۵
۲- ماهیت مجاز.....	۲۰۸
۳- معیارهای حقیقت و مجاز.....	۲۰۹
سخن پایانی.....	۲۱۶

منابع.....	۲۱۸
نمایه.....	۲۲۲

یادداشت مترجم

پژوهش‌های زبان‌شناختی و به ویژه معناشناختی در جهان اسلام در پرتو متن قرآن کریم شکل گرفته است. شکل‌گیری این گونه پژوهش‌ها خاستگاه دینی دارد و نخستین تلاش‌ها در این حوزه از بررسی واژگان غریب در قرآن شکل گرفت و به تدریج به دانش مستقلی تحت نام واژگان غریب ظهور و بروز یافت. این گونه بررسی‌ها را می‌توان در حوزه مطالعات میان رشته‌ای به حساب آورد که پیوند میان دو دانش علوم قرآنی و تفسیر را رقم زد. تلاش بی‌وقفه عالمان مسلمان و شور و شوق مطالعات متنی به ویژه متن قرآن در طی قرن‌ها موجب شد دانش مستقلی به نام "دلالت الفاظ" یا "علم الدلاله" متولد گردد. این دانش حوزه مطالعاتی مشترک در شاخه‌های علمی گوناگون شد و البته، تنها به حوزه زبان محدود نماند و در گرایش‌های مختلف به آن توجه شد. معنا و مباحث پیرامونی آن در ساحت‌های مختلف دانش از جمله فلسفه، منطق، نحو، بلاغت، نقد، فقه، اصول و تفسیر راه یافت.

در عرف منطق‌دانان و فیلسوفان، معنا در حوزه تصورات ذهنی با دو جنبه مفهوم و مصداق مورد بررسی قرار می‌گیرد. آنها میان معنای کلی و معنای مصداقی تفاوت قائل شده‌اند و در بحث گزاره‌های فلسفی مثل سرشت و طبیعت حقیقت و مفاهیم کلی مثل معرفت‌شناسی و تحلیل مفهوم حقیقت به دغدغه جدی آنها بدل گشته است. بررسی معنا در اندیشه فیلسوفان با مباحث فلسفه زبان در زبان‌شناسی نوین بسیار به هم نزدیک است و لذا فلسفه تحلیلی که مبنای آن بررسی فلسفی متن و زبان و معناست، خود فلسفه‌ای مستقل در برابر فلسفه غیرتحلیلی یا قاره‌ای قرار می‌گیرد.

اما مسئله معنا در حوزه دانش نحو نیز از مسائل جدی نحویان بوده است. بهترین گواه این پیوند مبحثی است که سیبویه در "الکتاب" در پیوند معنا و نحو به آن اشاره کرده است. وی در کتابش در پیوند نحو با معنا با چنین عبارت‌هایی آن را مطرح می‌کند: "اختلاف واژگان به واسطه اختلاف معنای آنها، اختلاف در لفظ با معنای واحد، اتحاد واژگان و اختلاف معانی". این عبارت‌ها از توجه ویژه نحویان به مسأله معنا نشان دارد. وقتی سیبویه از تقسیم‌بندی کلام به "مستقیم حسن" در عبارت "اتیتک امس" سخن می‌گوید که از جهت نحوی یا لفظی درست ولی از حیث معنا نادرست است، و یا می‌گوید کلام "مستقیم محال" در عبارت "اتیتک غذا" که ساخت نحوی آن درست ولی از نظر عقلی یعنی معنا نادرست است، همه اینها بیانگر پیوند نحو با معناست.

پیوند معنا با دانش نقد و بلاغت هم روشن است. بحث لفظ و معنا و تناسب و همگنی میان آن دو از

دغدغه‌های منتقدان و اهل بلاغت بوده است. مباحثی که جاحظ و جرجانی در باب لفظ و معنا مطرح کرده‌اند، نشان از پیوند این دانش دارد. جاحظ می‌گفت، معنا در دل و جان گوینده است و پنهان و وحشی است و با بیان و ذکر آن زنده می‌شود و کاربرد آن را از خفا به ظهور می‌رساند. اظهار معنا از نظر او به واسطه وضوح دلالت و اشاره درست و اختصار نیکو ممکن است. از نظر او بیان یعنی دلالت آشکار معنای پنهان. جرجانی نیز با طرح مسأله "نظم" بر آن بود که ارزش واژگان از آن حیث که لفظ هستند مشخص نمی‌شود، بلکه برتری آنها در تناسب معنای واژه است با معنایی که از پی آن می‌آید.

اما بهره دو دانش فقه و اصول از دانش معناشناسی بسیار است. دانش اصول یعنی مجموعه قواعدی که فقیهان برای استنباط حکم شرعی از آن بهره می‌برند و مسئله کشف معنای متن از مسائل مهم در این دانش است. لذا حجم بسیاری از مباحث اصولی به مسأله معنا برمی‌گردد. آنها به مسأله معنا در ذیل نام‌هایی چون مبانی زبانی یا مباحث الفاظ می‌پرداختند که شامل دانش‌هایی چون صرف، نحو، لغت، بلاغت و منطق می‌شود. اصولیان قبل از ورود به مباحث استنباط فقهی از متن به معنای سه گانه می‌پردازند. معنایی که در معجم یافت می‌شود و معنایی که در دانش بیان مطرح است و بالاخره معنایی که دانش نحو عهده‌دار آن است.

آن چه آمد مختصری بود از بیان اهمیت و نقش معنا در دانش‌های مختلف. اما کتاب حاضر ترجمه کتاب *علم الدلالة، اصوله و مباحثه فی التراث العربی* از دکتر منقور عبد الجلیل از استادان دانشگاه الجزایر است که به بررسی نقش و جایگاه دانش معناشناسی در جهان اسلام پرداخته است. نویسنده پس از بررسی خاستگاه و ماهیت دانش معناشناسی از دیدگاه فیلسوفان و معناشناسان مسلمان مثل مثل فارابی، غزالی، ابن خلدون و جرجانی به بررسی مباحث معناشناسی نوین هم پرداخته است. بررسی نظریه‌های معنا در معناشناسی جدید و مباحث فلسفه زبان و پیوند این دو با هم از مباحث مهم این کتاب است. بخش دوم و اصلی کتاب اختصاص دارد به دیدگاه‌های معناشناختی *آمدی* با تکیه بر کتاب *الاحکام* او. نویسنده پیش از پرداختن و بررسی دیدگاه‌های ویژه او به دیدگاه‌ها و تلاش‌های شافعی، جاحظ، ابن جنی، ابن سینا و جرجانی در این حوزه پرداخته است. علت تمرکز نویسنده بر *آمدی* از آن حیث است که وی بیش از دیگران به مسأله معنا پرداخته است و دیدگاه‌های وی با مباحث نوین معناشناسی همخوانی و پیوند وثیق دارد. سیف‌الدین *آمدی*، فیلسوف، پزشک و متکلم اهل سنت و از فقیهان برجسته عصر عباسی است. مهم‌ترین اثر او در حوزه مباحث فقهی کتاب *الاحکام فی اصول الاحکام* است. اما در حوزه فلسفه کتابی پنج جلدی به نام *النور الباهر فی حکم الزواهر و لباب الالباب*، *رموز الكنوز و کشف التمییهات* دارد. در دانش کلام هم کتابی با نام *غایه المرام فی علم الکلام* دارد. نویسنده در این کتاب به مباحث نشانه‌شناسی و نظام‌های معنایی، حوزه‌های معنایی و گفتمان بلاغی از دیدگاه *آمدی* هم اشاره‌هایی دارد. از دیگر ویژگی‌های این اثر بررسی و تطبیق نظریه‌های جدید معناشناسی با مبانی معناشناسی در سنت معنایی مسلمانان است.

نکته پایانی در باره کتاب و ترجمه این که مترجم در عنوان تغییری به وجود آورده است که این تغییر بیشتر ناظر به یک نکته علمی است و آن این که آن چه در جهان اسلام و در هر مرز جغرافیایی رخ می دهد و حاصل اندیشه ورزی مسلمانان باشد، از آن همه مسلمانان است. لذا با این نگاه از ترجمه میراث عربی به جهان اسلام عدول کرده ام. دانش، مرز و نژاد و اقلیم نمی شناسد و دانش بسان حقیقت در هر کجا که برآید از آن همگان است.

این اثر با زحمت دوستانی به بار نشست که لازم است از آن بزرگواران سپاسگزاری کنم. جناب آقای دکتر صابری که با نکته هایی مفید در بهبود این اثر کوشیدند و از سر کار خانم دکتر شیرین سالم که با بازخوانی متن یادآور نکاتی سودمند بودند. از جناب آقای قندهاری کارشناس فهیم پژوهش دانشگاه که زحمت بسیار کشیدند و از همکاران محترم گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی مشهد هم سپاسگزارم که در مراحل مختلف همکاری نمودند.

سید حسین سیدی

پاییز ۱۳۹۶